

Історія філософії. Філософія освіти

УДК 130.2 : 316.32

Гуманістична спрямованість технічної творчості у добу раннього модерну

HUMANISTIC ORIENTATION OF TECHNICAL CREATIVITY IN THE EARLY MODERN ERA

БАКУМЕНКО Олександр – аспірант кафедри філософії, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, вул. Алчевських, 29, м. Харків, 61002, Україна

ORCID <https://orcid.org/0009-0001-4569-9893>

BAKUMENKO Oleksandr – PhD student of the Department of Philosophy, H. S. Skovoroda, Kharkiv National Pedagogical University, 29 Alchevskih street, Kharkiv, 61002, Ukraine

DOI <https://doi.org/10.54891/2786-7013-2024-1-4>

Анотація. Статтю присвячено дослідженню проблеми технічної творчості, з урахуванням специфіки її здійснення у добу раннього Модерну, яка фундаментально пов'язана і є прообразом сучасної техногенної цивілізації. Ретроспективний аналіз технічної творчості може значно розширити оптику розуміння дисбалансу, що прискореними темпами утворюється між технологічними проривами й тими імпульсами, які надходять зі світу технічної творчості та практичним досвідом адаптації до технологічних викликів, скажімо не тільки пересічної людини, алей навіть Людини-Творця. Адже сучасна доба виразно демонструє наслідки відчуження творця від продуктів власної технічної творчості. Це відбувається як результат втрати людиною контролю через обмеження власних сутнісних сил, так і цілеспрямоване творення антигуманістичних технологій, які апріорно підривають баланс людського й технологічного у сучасному світі. У статті здійснено порівняльний аналіз проявів і наслідків технічної творчості, хронологічно виокремлених добою раннього й пізнього Модернів. Доведено, що Людина-Творець доби Нового часу радикально заперечує світоглядну установку доби Відродження й репрезентує себе як інтелектуала картезіанського типу. Одним із пріоритетних завдань даної статті є з'ясування відмінностей між антропологічними та утилітарно-функціоналістськими інтерпретаціями людської діяльності та науково-технічного прогресу. Особливий акцент робиться на тому, що Людина-Творець несе особистісну відповідальність за наслідки своїх дій. Дотримання етичного кодексу дозволить винахіднику посилити антропологічну доцільність результатів технічної творчості й мінімізувати ризики, які завжди є невід'ємною складовою інновацій. У зв'язку з чим у статті робиться спроба з'ясувати, використовуючи методологічний потенціал дискурсивної етики (К.-О. Апель), чи здатна сучасна людина здійснити антропологічний поворот у душі моральної максими Сократа та етики обов'язку І. Канта, чи її ідейне натхнення – кінізм і цинізм у їх сучасних модифікаціях, а істина визначається лише тим аргументом, що приносить користь тут і зараз. Така логіка дослідження зумовила звернутися до теоретичних засад представників Франкфуртської школи. Доведено, що людина, технічна творчість якої втрачає свої гуманістичні інтенції, автоматично перетворюється на неоВарвара, а результати її творчої активності маргіналізуються.

Ключові слова: Людина-творець, технічна творчість, гуманізм, етика відповідальності, Модерн, наука, технологічність, III.

Summary. The article is devoted to the study of the problem of technical creativity, taking into account the specifics of its implementation in the early Modern period, which is fundamentally connected and is the prototype of modern technogenic civilization. A retrospective analysis of technical creativity can significantly expand the optics of understanding the imbalance that is rapidly forming between technological breakthroughs and the impulses coming from the world of technical creativity and the practical experience of adapting to technological challenges, let us say not only of the average person, but even of the Human Creator. After all, the modern era clearly demonstrates the consequences of the creator's alienation from the products of his or her own technical creativity. This happens both as a result of a person's loss of control due to the limitation

of his or her own essential powers and the purposeful creation of anti-humanistic technologies that a priori undermine the balance of human and technological in the modern world. The article provides a comparative analysis of the manifestations and consequences of technical creativity, chronologically distinguished between the early and late Moderns. It has been proven that the Creator of the New Age radically denies the worldview of the Renaissance and represents himself as an intellectual of the Cartesian type. One of the priority tasks of this article is to clarify the differences between anthropological and utilitarian-functionalist interpretations of human activity and scientific and technological progress. Particular emphasis is placed on the fact that the Human Creator is personally responsible for the consequences of his actions. Adherence to the Code of Ethics will allow the inventor to strengthen the anthropological feasibility of the results of technical creativity and minimize the risks that are always an integral part of innovation. In this regard, the article attempts to find out, using the methodological potential of discursive ethics (K.-O. Apel), whether modern man is able to make an anthropological turn in the spirit of Socrates' moral maxim and Kant's ethics of duty, or whether his ideological inspiration is kinism and cynicism in their modern modifications, and the truth is determined only by the argument that is useful here and now. This logic of the study led to the use of the theoretical foundations of the Frankfurt School. It is proved that a person whose technical creativity loses its humanistic intentions automatically turns into a neo-Barbarian, and the results of his or her creative activity are marginalized.

Key words: Human creator, technical creativity, humanism, ethics of responsibility, Modernity, science, manufacturability, AI.

Вступ. Гуманістичний потенціал технічної творчості починає виступати повною мірою як самостійний цілісний феномен у добу раннього Модерну. Можна навіть зазначити, що тут дається взнаки перебільшення масштабів технічної творчості, бо зберігається ренесансна інтерпретація Людини-Творця, а вміння людини, на думку теоретиків раннього Модерну, потребує не стільки розвитку, скільки відкриття. Це супроводжується специфічною духовно-душевною атмосферою, а саме: технічна творчість стає полем для змагання інтелекту, створює умови для суперництва між суб'єктами технічної творчості, але, найголовніше, поєднується з богопізнанням. Адже пізнання можливостей власної технічної творчості (свого техне-вміння) у добу раннього Модерну водночас ототожнювалося з наближенням до божественної ідеї. Безперечно, таке розуміння Людини-Творця радикально заперечує світоглядну установку доби Відродження, з її розумінням культури Античності як повторення. Новий час – це доба яка сформувала розуміння про Людину-Творця як інтелектуала картезіанського типу.

Забігаючи наперед можна зазначити, що звідси починається апофеоз постаті винахідника, що згодом буде притаманне класичному Модерну. У певному сенсі, сучасні наративи штучного інтелекту також наближаються до тих наративів, які були на самому початку раннього Модерну. Цими міркуваннями й обумовлене звернення до доби раннього Модерну, адже прислуховуючись до зауваг Г. У. Гумбрехта, який наголошує на тому, що час розладнався, тож теперішнє закуте між «заблокованим майбутнім» і «агресивно присутнім минулим» [3], варто зосередитися на пошуку відповіді на питання чому сучасна людина переживає стадію ейфорії від розвитку технічної творчості, та чи здатна вона адекватно оцінити ризики й переваги «сліпого» покладання на науку, техніку, технічний прогрес та технологій ШІ у власному житті.

Аналіз останніх досліджень. Технічна творчість, її можливості, модифікації та способи репрезентації завжди викликає дослідницький інтерес серед представників різних галузей науки – технічних, психологічних, педагогічних, суспільних та філософських. Проблема технічної творчості напряму пов'язана з дослідженням можливостей людської діяльності та її духовно-матеріального виробництва.

Серед сучасних дослідників у галузі філософських наук проблема технічної творчості набуває комплексного дослідження, що в певному сенсі представляє собою аналіз етичних підвалин, гуманістичних орієнтирів та висування як оптимістичних, так і утопічних прогнозів стосовно створення нових технологій та їх відповідності суспільним запитам і духу часу. Це праці К.- О. Апеля, Г. Гумбрехта, М. Лівіо, І. Мортімера, К. Смайта. Дослідженню рамкових

умов здійснення технічної творчості присвячені праці вітчизняних дослідників О. Висоцької, В. Воронкової, О. Дзьобаня, С. Пилипенко. Філософсько-освітні та філософсько-антропологічні підвалини й ризики домінування дегітальної культури у сучасному суспільстві зроблені у працях М. Култаєвої. Проблема ролі суб'єкта та його діяльній активності у формуванні нової соціокультурної реальності як технологічної представлена у працях Г. Мироненко, О. Яценко та ін.

Мета статті – визначити гуманістичні орієнтири технічної творчості з урахуванням специфіки її здійснення в добу раннього Модерну, яка фундаментально пов'язана і є прообразом сучасної техногенної цивілізації.

Виклад основного матеріалу. Еволюція технічного ставлення людини до світу набула різних модифікацій: від розуміння творчості як діючої причини в Аристотеля до апофеозу механізації філософів Нового часу, визначення технічних хитрощів розуму у представників НКФ, техно-утопій та техно-ейфорій XIX століття та її сучасних концептуалізацій у межах Франкфуртської школи.

Проте ключові зміни в розумінні ролі технічної творчості та науки на теренах Європи, цілком справедливо пов'язують зі славнозвісним гаслом Ф. Бекона – «Знання – сила», яке й започаткувало модерний поворот у розвитку науки й техніки. Також, змінюється роль філософії, яка переважно полягає в обґрунтуванні критеріїв та методів наукового дослідження, осмисленні доцільності тих чи інших наукових винаходів. Отже, філософія перебирає на себе функцію медіуму, який конче необхідний для інтеграції технічних винаходів та наукового знання в культуру. Задаючи світоглядну матрицю розвитку науки, філософія постійно здійснює самоспостереження та саморефлексію. Такий поворот у лоні самої філософії відбувся не без зусиль тогочасних філософів. Безперечно, Френсіс Бекон відразу збагнув, що емпіризм витісняє доннаукове пізнання світу та засноване на богослов'ї світобачення. Також активно заявляє про себе раціоналізм, який посилює значущість механічних винаходів Людини-Творця, залучаючи їх до загального контексту наукових знань. На думку І. Мортімера, ці процеси виглядали цілком органічно й відповідали духу часу. Він зазначає: «Декарт і наступні раціоналісти, як-от Лейбніц, були людьми науки, а не лише філософами. У результаті сформувався тісний зв'язок між тими, хто займається науковими дослідженнями, і тими, хто формулює процеси, за допомогою яких наукові знання можуть бути отримані і підтверджені» [6, с. 187]. У такий спосіб відбувалося структурування загальноєвропейського наукового простору, однією з вимог якого була професіоналізація суб'єкта пізнання.

Крізь призму сучасності філософам і науковцям доби раннього Модерну можна дорікати в тому, що досить часто свої наукові знання вони будували на матриці езотерики, висували доволі оптимістичні прогнози в пізнанні світу та майже завжди не розуміли адекватно можливості й межі науки взагалі, але їхня оптимістична віра в роль науки, одержимість і завзятість з якою вони працювали по 15–18 годин на добу, викликає величезну повагу.

Однією із спільних рис здійснення технічної творчості, що дає підстави провести паралелі між Новим часом і сучасною добою, є одержимість Людини-Творця. Карл Ясперс у праці «Психологія світоглядів», характеризуючи серед інших і цей образ людини, називає її «живим реалістом демонічного типу» [8, с. 398]. Для такого типу людини важливим є досягнення успіху, він прагне працювати над перетворенням дійсності, «він має потребу у глибшому виправданні внутрішнього божества, віри, яка спрямовує його без достатньої об'єктивізації в основних засадах», але «він (реаліст) з живої нескінченності свого досвіду і своїх ситуацій в останній причині приходять до ірраціональних рішень, «слухних» лише ретроспективно, завдяки успіхові, і які містять дуже багато прорахованого, доцільного, проте, на основі одного непрорахованого стосуються інших» [8, с. 399]. Як приклад, наслідки оптимістично-

ейфорійного гасла Ф. Бекона – «Природа не Храм, а майстерня», проявилися у XX–XXI столітті екологічними катастрофами планетарного рівня.

Окрім, утилітарного мислення, за формування й поширення якого людство покладає відповідальність саме на філософію доби Нового часу, дорікаючи їй у тому, що вона перетворила людину на безвідповідального споживача, уявні паралелі можна провести також із тиском технологій та інновацій сучасного світу, який багато в чому нагадує жах новочасової людини, коли вона вперше побачила парову машину. Зокрема О. Висоцька, визначаючи рамкові умови становлення постмодерного суспільства, робить наголос на тотальній залежності життя сучасної людини від інформаційних технологій, зауважує, що «віртуальний світ постраціональної комунікації стирає різницю між штучною та темпорально існуючою реальністю» [2, с. 7].

Дійсно, винахідник раннього Модерну бачив свій винахід як універсальний, а як потім цей винахід далі буде взаємодіяти зі світом, які наслідки буде мати в подальшому для людини, він цього не бачив. Як результат, маємо певний парадокс Людини-Творця – ідоли, глиняна людина й інші «винаходи», про які навіть не могли мислити античні філософи та античні винахідники. Це пояснюється доволі просто: античні винахідники не потребували помноження власної сутності, можливо в силу того, що міфологічна реальність їх від цього застерігала. У добу раннього Модерну бажання «показати себе» стає частиною програми особистісного розвитку, про що виразно свідчать моделі життєтворчості тогочасних інтелектуалів. Тож цілком не безпідставно можна стверджувати, що тогочасну Людину-Творця навряд чи бентежили наслідки власних творінь, як і тогочасні політики не мали бажання замислитися над своїми діями, перетворюючись на жакливіх дітей Нового часу (П. Слотердайк). Навіть інтелектуали-науковці, задля популяризації своїх праць, досить часто прибігали до поєднання раціонального або дослідного знання зі своєю уявою. Як приклад, праця Християна Гюйгенса «Космотеорос», присвячена астрономічним розвідкам таких планет як Сатурн і Юпітер, містила цілу главу в якій обговорювалися банальні повсякденні питання на кшталт – чим харчується, як організовує дозвілля, як працює, скільки спить людина-інопланетянин [6, с. 187]. Безперечно, такі історичні факти дають усі підстави стверджувати, що світобачення людини Нового часу досить часто формувалося на плітках та недостовірних фактах, які поширювала Людина-Творець, тим самим посилюючи ірраціональні, міфічні і навіть демонічні імпульси у життєвому просторі тогочасної пересічної людини. Водночас, зароджується ера раціоналізму та науково-технічних революцій, відбуваються радикальні зміни у світобаченні. Пригадаємо великого винахідника Галілея, якому вдалося показати справжні чудеса, виходячи з експериментальних доказів у пізнанні законів природи [5, с. 10].

Отже, філософія Нового часу провіщає науковий прогрес людства, розуму, що витісняє ненаукові елементи, проте ми бачимо повернення до архаїки й появи цих ненаукових елементів, а також підтримку таких тенденцій широкими верствами населення. Виокремлення й набуття інтелектуальної свободи та легітимізація суб'єкта пізнання спричиняють радикальні зміни у способах здобуття істинного знання, яке пов'язується виключно з науковими винаходами та відкриттями та є методологічною процедурою. У зв'язку з чим змінюються, зазначає О. Яценко, – «уявлення про Абсолют: іменами Бога стають ознаки «цехової» приналежності – Великий Інженер, Великий Математик, Великий Годинникар» [9, с. 61]. Відповідно зростає роль технічної творчості та способів її репрезентації, що в свою чергу знаменує початок нової ери – ейфорійного обожнення технічних інновацій, яку продовжив «прогресивський оптимізм другої половини XVIII століття», – який на думку В. Рьода, – «вже не залишався непохідним, він і надалі відіграв велику роль у думці цієї епохи» [7, с. 133].

У цьому сенсі цілком слушними є зауваження М. Култаєвої, що як у створенні сцієнтиських міфів, так і в їх спростуванні, провідну роль відіграє філософська рефлексія [4, с. 9]. У свій

час дотичні ідеї висували представники Франкфуртської школи, започаткувавши дискурс про роль гуманітарних наук у суспільстві, який пробуджує в суспільній свідомості як тенденцію відходу від раціонального сприйняття дійсності, посилення ролі індивідуальності та людської свободи, так і намагання цілеспрямовано дотримуватися картезіанських настанов. Поготів, що прискорена індустріалізація ХХ століття, всіляко впевнювала людину в тому, що майбутнє за технічним прогресом та розвитком промисловості.

За влучним висловом Гумбрехта сформувалася людина, яка спостерігаючи за світом, усвідомила, що спостерігає й себе, відкрила два виміри засвоєння світу – «досвід» і «сприйняття» [3, с. 61–62]. Саме ця людина й започаткувала у філософії критичну рефлексію теоретичних конструктів та досвіду раціоналізації світу, поставивши під сумнів славнозвісні гасла Бекона і Декарта. Цей дискурс переноситься у царину етики відповідальності, теоретичні засади якої визначив К.-О. Апель [1]. Доцільність звернення до етичних настанов визначається не тільки посиленням трансгуманістичних тенденцій у сучасному світі, але й ця оптика дозволяє побачити наступне: техніка може виявитися не на боці людини і перейти з друга на ворога та її вбивцю. Чи не йдемо ми до того, що техніка й технологія нас поневолять і зроблять своїм додатком? Крізь етичну призму людський розум уже не здається єдиною надією людства. Адже, розум – інструмент для досягнення бажаного. Інструмент для реалізації людської волі. А воля може бути як доброю, так і злою. Це переносить полеміку раціонального в царину волі, де постає питання про добру чи злу волю. Просвітителі намагалися довести, що розум і добра воля нероздільні. Розумна людина не може бути злою. Сократ стверджував, що якщо людина розумна, то вона знає істину, якщо вона знає істину, то не може мати злі наміри, оскільки істина і є благо.

Безперечно, розвиток технологій, зокрема активне проникнення штучного інтелекту в життєвій простір сучасної людини, принаймні у версіях на кшталт *DALL-E*, *GPT*, *STABLE DIFFUSION* та ін. не тільки викликають занепокоєння серед сучасних гуманістів, але й спрямовують етичну думку до розробки теоретичних засад такого нового розділу філософської етики як робоетика. Гуманістична вимога – техніка не повинна шкодити людині, є абсолютно неспіввідносною з розвитком технологій та використанням ШІ в галузі військової промисловості, основною метою якої є розробка високотехнологічної та ефективної зброї, що виразно демонструє можливості й обмеження технічної творчості в опціях війни й миру.

Безумовно, низка питань, яка постає перед сучасною людиною – Творцем і споживачем результатів технічної творчості, спрямовує її до переосмислення основ власного буття та особистісної відповідальності за наслідки своїх дій. Дотримання вимог Гуманізму та етичного кодексу, дозволить винахіднику посилити антропологічну доцільність результатів технічної творчості й мінімізувати ризики, які завжди є невід’ємною складовою інновацій, серед яких і ШІ.

Висновки. Отже, ретроспективний екскурс філософськими ландшафтами доби раннього Модерну, дозволяє зробити висновок, що основні риси образу Людини-Творця, сформованого в добу Нового часу, відтворюються й у добу пізнього Модерну. Безперечно, творчий потенціал сучасної Людини-Творця посилюється можливостями й рамковими умовами сучасної техногенної цивілізації, але розуміння гуманістичної суті й спрямованості технічної творчості залишається незмінною та задається філософською рефлексією. Філософія, інтегруючи результати технічної творчості у культуру, визначає її суспільну доцільність та спосіб її репрезентації. Не останню роль у цьому відіграє не тільки прикладне значення технічної творчості, але й її етична складова та гуманістична спрямованість. Адже, технічна творчість напряму пов’язана з дослідженням можливостей людської діяльності та її духовно-матеріального виробництва. Тож, її амбівалентність полягає в тому, що вона водночас повинна

бути відповіддю на суспільні запити, відтворювати дух часу та випереджувати свій час, продукуючи інновації та науково-технічні революції.

Відтворення та переосмислення наслідків і проривів технічної творчості, котрі привели до зміни картини світу та науково-технічної революції, яку традиційно прийнято називати Ньютонівською, розширює обрії розуміння науково-технічних зрушень сучасної інформаційної доби, з урахуванням ризиків і небезпек, які породжуються інноваціями Людини-Творця, які назавжди можуть змінити антропологічну природу людини, прискорюючи її модифікації як Людини-Кіборга та Людини-гаджета.

Зрозуміло, що стаття повністю не висвітлює всі аспекти проблеми й потребує подальших наукових розвідок, зокрема, досліджень у площині онтологічної складової проблемної ситуації. Перспективними напрямками дослідження є етична система координат, у якій має діяти людина-Творець. Ґрунтовного дослідження потребують питання розуміння етичної системи, яка має регулювати ефекти технічної творчості, етичного кодексу, відстеження тенденції підриву балансу «людського й технологічного у сучасному світі», апеляції до методологічного потенціалу дискурсивної етики, що може допомогти показати рухливість етичних кордонів, необхідність переосмислення кордонів між людським і нелюдським. Адже, навіть революційні технічні інновації можуть викликати до життя доволі консервативні і, навіть, архаїчні практики (наприклад, буддизм XVIII століття як відмову від технологій, сучасний буддизм, зокрема, практики *digital-detox*, цифрового розвантаження тощо).

Список використаних джерел

1. Апел К.-О. Дискурс і відповідальність: проблема переходу до постконвенціональної моралі / пер. з нім. В. Куплін. Київ: Дух і Літера, 2009. 330 с.
2. Висоцька О. Є. Віртуальна реальність та постраціональна комунікація в контексті становлення суспільства постмодерну. *Гуманітарний часопис*. 2007. № 4. С. 5–11.
3. Гумбрехт Г. У. Розладнаний час / пер. з англ. та нім. І. Івашенко. Харків: IST Publishing, 2019. 104 с.
4. Култаева М. Homo digitalis, дигітальна культура і дигітальна освіта: філософсько-антропологічні і філософсько-освітні розвідки. *Філософія освіти*. 2020. № 1. С. 8–36.
5. Лівіо М. Галілей і заперечники науки / пер. з англ. О. Бойко. Київ: Вид. група КМ-Букс, 2022. 288 с.
6. Мортімен І. Століття змін. Яке століття бачило найбільше змін і чому це важливо для нас / пер. з англ. Я. Малишко. Харків: Вид-во «Ранок»: Фабула, 2021. 448 с.
7. Рьод В. Шлях філософії з XVII по XIX століття / пер. з нім. В. Терпецького, О. Ведрова. Київ: Дух і Літера, 2009. 388 с.
8. Ясперс К. Психологія світоглядів / пер. з нім. О. Кислюк, Р. Осадчук. Київ: Юніверс, 2009, 464 с.
9. Яценко О. Д. Метафізика культури: від онтології до технології, від реальності до віртуальності. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2020, 353 с.

References

1. Apel' K.-O. (2009). *Dyskurs i vidpovidal'nist': problema perekhodu do postkonventsional'noyi morali* [Discourse and Responsibility: The Problem of Transition to Post-Conventional Morality] / per. z nim. V. Kuplin. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
2. Vysots'ka O. YE. (2007). Virtual'na real'nist' ta postratsional'na komunikatsiya v konteksti stanovlennya suspil'stva postmodernu [Virtual Reality and Post-Rational Communication in the Context of the Formation of Postmodern Society]. *Humanitarnyy chasopys – Humanitarian Journal*, 4, 5–11 [in Ukrainian].
3. Humbrekht H. U. (2019). *Rozladnanyy chas* [Disrupted Time] / per z anhl. ta nim. I. Ivashchenko. Kharkiv: IST Publishing [in Ukrainian].
4. Kultayeva M. (2020). Homo digitalis, dyhital'na kul'tura i dyhital'na osvita: filososfs'ko-antropolohichni i filososfs'ko-osvitni rozvidky [Homo Digitalis, Digital Culture, and Digital Education: Philosophical-Anthropological and Philosophical-Educational Inquiries]. *Filosofiya osvity – Philosophy of Education*, 1, 8–36 [in Ukrainian].

5. Livio M. (2022). *Haliley i zaperechnyky nauky* [Galileo and Deniers of Science] / per z anh. O. Boyko. Kyiv: Vyd. hrupa KM-Buks [in Ukrainian].
6. Mortimen I. (2021). *Stolittya zmin. Yake stolittya bachylo naybil'she zmin i chomu tse vazhlyvo dlya nas* [Century of Change: Which Century Has Seen the Most Changes and Why It Matters to Us] / per. z anhl. YA. Malyshko. Kharkiv: Vyd-vo «Ranok»: Fabula [in Ukrainian].
7. R'od V. (2009). *Shlyakh filosofiyi z XVII po XIX stolittya* [The Path of Philosophy from the 18th to the 19th Century] / per. z nim. V. Terpets'koho, O. Vyedrova. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
8. Yaspers K. (2009). *Psykhohliya svitohlyadiv* [Psychology of Worldviews] / per z nim. O. Kyslyuk, R. Osadchuk. Kyiv: Yunivers [in Ukrainian].
9. Yatsenko O. D. (2020). *Metafizyka kul'tury: vid ontolohiyi do tekhnolohiyi, vid real'nosti do virtual'nosti* [Metaphysics of Culture: From Ontology to Technology, from Reality to Virtuality]. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova [in Ukrainian].